

*Янишен В. П.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права №1
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-СПОЖИВАЧІВ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ПОСЛУГ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правового статусу фізичних осіб-споживачів у фінансово-кредитних відносинах та виокремленню його особливостей.

Ключові слова: фінансові послуги, споживач, права споживача, споживчий кредит, договір про надання споживчого кредиту.

Постановка проблеми. Фізичні особи з метою задоволення своїх побутових потреб досить часто виступають споживачами фінансово-кредитних послуг. На відміну від інших суб'єктів фінансово-кредитних відносин (юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців) фізичні особи, які не є підприємцями, в силу специфіки свого правового положення, потребують додаткових правових засобів забезпечення належної реалізації їх прав та інтересів. Це призводить до необхідності поширення на відносини за участю фізичних осіб-споживачів спеціального правового режиму та встановлення особливостей їх правового статусу, що дозволить з максимальною ефективністю забезпечити охорону та захист їх прав та інтересів.

Аналіз останніх досліджень. Питання участі фізичних осіб-споживачів у цивільно-правових відносинах висвітлювались у працях як вітчизняних, так і зарубіжних правників, серед яких необхідно виділити Т.О. Кагал, Г.В. Колісникову, Л.М. Іваненко, Г.А. Осетинську, Є.Ф. Письменну, А.Є. Шерстобітова та ін. Проте увага авторів, у переважній більшості випадків, зосереджувалась в основному на питаннях захисту та охорони прав споживачів, пов'язаних в основному з придбанням товарів, залишаючи поза увагою фінансово-кредитні відносини, що об'єктивно породжує необхідність у дослідженні особливостей правового статусу фізичних осіб-споживачів саме фінансово-кредитних послуг.

Метою цієї статті є визначення місця фізичних осіб серед учасників фінансового ринку, виокремлення їх характерних ознак, що дозволить відмежувати фізичних осіб від інших споживачів фінансово-кредитних послуг.

Викладення основного матеріалу. Загальні правові засади у сфері надання фінансових послуг встановлені Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [1] (далі – ЗУ «Про фінансові послуги...»). До фінансових послуг вказаним Законом віднесено операції з фінансовими активами (коштами, цінними паперами, борговими зобов'язаннями та правом вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів), які здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або

збереження реальної вартості фінансових активів. Фінансова послуга є спеціальним інструментом ринку [2; 9]. Надання коштів у позику, в тому числі і на умовах фінансового кредиту, визнано фінансовою послугою.

Надавати фінансові послуги, згідно ст.5 ЗУ «Про фінансові послуги...», вправі фінансові установи, а також, якщо це прямо передбачено законом, фізичні особи-підприємці. Фінансовими установами є юридичні особи, які, відповідно до закону, надають одну чи декілька фінансових послуг, а також інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг, у випадках, прямо визначених законом, та внесені до відповідного реєстру в установленому законом порядку. Юридичні особи, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, вправі надавати окремі фінансові послуги у випадках і в порядку прямо встановлених відповідними правовими актами. При цьому надавати фінансові кредити (тобто кошти, які надаються у позику юридичній або фізичній особі на визначений строк та під процент) за рахунок залучених коштів має право на підставі відповідної ліцензії лише кредитна установа. У даному контексті слід враховувати правову позицію Верховного Суду України щодо застосування спеціального законодавства до договорів позики [3; 29], яка полягає в тому, що ЗУ «Про фінансові послуги...» є спеціальним нормативним актом, який регулює відносини спеціальних суб'єктів – учасників ринку фінансових послуг, і не поширюється на всіх інших юридичних і фізичних осіб – суб'єктів договору позики, правовідносини яких регулюються нормами ст.ст.1046 - 1048 Цивільного кодексу України [4] (далі – ЦК України).

Однією із основних цілей ЗУ «Про фінансові послуги...» є створення правових основ для захисту інтересів споживачів фінансових послуг, які є одними із необхідних учасників ринку фінансових послуг. За змістом норм вказаного Закону фінансові послуги можуть надаватись як юридичним, так і фізичним особам, в тому числі і не підприємцям. Проте особлива увага з боку держави приділяється правовому регулюванню відносин саме за участю фізичних осіб-споживачів, які придбають, замовляють, використовують або мають намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. Це викликано зокрема і тим, що фізичні особи у відносинах з фінансовими установами є більш економічно слабкими та менш юридично обізнаними, що об'єктивно містить спокусу з боку останніх до різноманітних зловживань на свою користь, обмежуючи права споживача, при цьому, формально, не допускаючи порушення закону. Це, наприклад, може бути встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги обумовле-

не лише власним розсудом виконавця, надання виконавцю права розірвати договір із споживачем на власний розсуд, якщо споживачеві таке право не надається, встановлення вимоги щодо сплати споживачем непропорційно великої суми компенсації (понад п'ятдесят відсотків) у разі невиконання ним зобов'язань за договором тощо. З метою недопущення обмеження та/або порушення прав споживачів встановлюються додаткові правові гарантії, включаючи застосування до вказаних відносин законодавства про захист прав споживачів. Так, ч.2 ст.627 ЦК України встановлено загальне правило, згідно з яким у договорах за участю фізичної особи-споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів. Стосовно кредитних відносин особливості регулювання відносин за договором про надання споживчого кредиту встановлюються законом (ч.3 ст.1054 ЦК України). Як слушно зазначає О.В. Зверева, у рамках цивільного права можна вести мову лише про права й обов'язки сторін і про певні додаткові обмеження продавця (виробника) з метою захисту споживача як «слабкої сторони» у відносинах з більш «сильною» стороною» [5; 154].

Основним законодавчим актом, який регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів, є Закон України «Про захист прав споживачів» [6] (далі – ЗУ «Про захист прав споживачів»), відповідно до п.23 ст.1 якого споживчий кредит – це кошти, що надаються кредитором (банком або іншою фінансовою установою) споживачеві на придбання продукції. Споживчому кредиту властиві певні специфічні риси, пов'язані зі специфікою споживання фізичних осіб [7; 56]. Додатково до ст.4, в якій містяться загальні права та обов'язки споживачів, ЗУ «Про захист прав споживачів» в ст.11 особлива увага приділяється правам споживача в разі придбання ним продукції у кредит, правовою формою якого є договір про надання споживчого кредиту. Таким чином, до відносин за участю фізичних осіб-споживачів застосовуються загальні норми ЦК України, а також спеціальні норми ЗУ «Про захист прав споживачів» та інших нормативно-правових актів, що містять положення про захист прав споживачів, що, в остаточному підсумку, дозволяє у значній мірі забезпечити фізичних осіб від порушення чи обмеження їх прав як споживачів фінансових послуг.

Слід зазначити, що досить тривалий час не було єдиної правової позиції, в тому числі і в судовій практиці, щодо застосування норм ЗУ «Про захист прав споживачів» до кредитних відносин за участю споживачів. Так, наприклад, Верховний Суд України наголошував, що застосування ЗУ «Про захист прав споживачів» до спорів, які виникають з кредитних правовідносин, можливе в тому разі, якщо предметом і підставою позову є питання надання інформації споживачеві про умови отримання кредиту, типи процентної ставки, валютні ризики, процедура виконання договору тощо, які передують укладенню договору. Після укладення договору між сторонами виникають кредитні правовідносини, тому до спорів щодо виконання цього договору зазначений Закон не може застосовуватись, а застосуванню підлягає спеціальне законодавство, що регулює кредитні правовідносини [8; 22].

Рішенням Конституційного Суду України від 10.11.2011р. №15-рп/2011 (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) [9; 28] підтверджено застосування положень ЗУ «Про захист прав споживачів» до правовідносин між кредитором та позичальником (споживачем) за договором про надання споживчого кредиту, що виникають як під час укладення, так і виконання такого договору. Це надає змогу застосовувати положення ЗУ «Про захист прав споживачів» на всіх стадіях реалізації взаємних прав та обов'язків позичальника та кредитора за договором споживчого кредиту, але виключно у випадках, коли кредитором виступає банк або інша фінансова установа. Якщо ж позика надається фізичною особою іншій фізичній особі, ЗУ «Про захист прав споживачів» на ці відносини не поширюється.

Фізична особа-споживач, вступаючи у фінансово-кредитні відносини, набуває правового статусу, який в певній мірі відмінний від положення «загального» споживача фінансових послуг. Основні такі «привілеї» закріплені у ст.11 ЗУ «Про захист прав споживачів». На деяких з них необхідно зупинитись окремо.

Згідно з ч.1 ст. 55 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [10], відносини банку з клієнтом регулюються законодавством України, нормативно-правовими актами Національного банку України та угодами (договорами) між клієнтом та банком. За договором про надання споживчого кредиту (далі – кредитний договір) кредитор надає кошти (споживчий кредит) або бере зобов'язання надати їх споживачеві у національній валюті для придбання продукції у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач зобов'язується повернути їх разом з нарахованими відсотками. ЗУ «Про захист прав споживачів» встановлена письмова форма договору про надання споживчого кредиту, один з оригіналів якого передається споживачеві (ч.4 ст.11). Обов'язок доведення того, що один з оригіналів договору був переданий споживачеві, покладається на кредитора. За відсутності доказів вручення оригіналів договору він може бути визнаний неукладеним. Кредитний договір, укладений з порушенням письмової форми, є нікчемним (ст.1055 ЦК України).

За загальним правилом, права та обов'язки сторін за договором виникають з моменту його укладення (ч.2 ст.631 ЦК України). Разом з тим, особливістю фінансово-кредитних відносин за участю споживача необхідно вважати виникнення у кредитора ще за неукладеним договором споживчого кредиту обов'язків, прямо встановлених законом. Так, до укладення договору кредитор зобов'язаний письмово повідомити споживача про особу і місцезнаходження кредитора, кредитні умови, а також орієнтовну сукупну вартість кредиту (в процентному значенні та грошовому виразі) з урахуванням відсоткової ставки за кредитом та вартості всіх послуг (реєстратора, нотаріуса, страховика, оцінювача тощо), пов'язаних з одержанням кредиту та укладенням договору про надання споживчого кредиту.

Кредитору забороняється встановлювати у договорі про надання споживчого кредиту будь-які збори, відсотки, комісії, платежі тощо за дії, які не є послугою у визначенні ЗУ «Про захист прав споживачів». Умова договору, яка передбачає здійснення будь-яких платежів за дії, які не є послугою у визначенні ЗУ «Про захист прав споживачів»,

є нікчемною. Також забороняється у будь-який спосіб ускладнювати прочитання споживачем тексту детального розпису сукупної вартості споживчого кредиту, зазначеного у договорі про надання споживчого кредиту або у додатку до такого договору, у тому числі шляхом друкування його кеглем, меншим за кегль шрифту основного тексту, злиття кольору шрифту з кольором фону. У свою чергу споживач не зобов'язаний сплачувати кредиторам будь-які збори, відсотки, комісії або інші вартісні елементи кредиту, що не були зазначені у договорі [11; 145].

Споживач, за окремими винятками, вправі протягом чотирнадцяти календарних днів з моменту одержання ним примірника укладеного договору відкликати свою згоду на укладення кредитного договору без будь-якого пояснення причин, навіть уже після одержання кредиту, письмово в межах встановленого строку повідомивши про це кредитодавця. Відкликаючи згоду на укладення кредитного договору, споживач повинен одночасно повернути кредитодавцю кошти або товари, одержані згідно з договором, а також сплатити відсотки за період між моментом одержання коштів та моментом їх повернення за ставкою, встановленою в договорі. Будь-які інші збори, у зв'язку з відкликанням згоди, споживач сплачувати не повинен. Необхідно мати на увазі, що в даному випадку споживач відкликає згоду не на одержання кредиту, а на укладення кредитного договору, що має своїм наслідком визнання кредитного договору неукладеним. За договорами про надання споживчих кредитів на придбання житла, на купівлю послуги, виконання якої відбулося до закінчення строку відкликання згоди, а також забезпечених іпотекою, споживач не вправі відкликати свою згоду на їх укладення. З свого боку, кредитодавець зобов'язаний повернути споживачеві кошти, сплачені ним згідно з кредитним договором, але не пізніше, ніж протягом семи днів. За кожний день затримки повернення споживачу коштів, сплачених ним згідно з договором про надання споживчого кредиту понад установлений строк (сім днів), споживачеві виплачується неустойка в розмірі одного відсотка суми, належної до повернення кредитодавцем.

Споживачеві також надано право достроково повернути споживчий кредит, у тому числі шляхом збільшення суми періодичних виплат, сплативши відсотки за користування кредитом та вартість всіх послуг, пов'язаних з обслуговуванням та погашенням кредиту, лише за період фактичного користування кредитом. Кредитодавець у даному випадку зобов'язаний здійснити відповідне коригування кредитних зобов'язань споживача у бік їх зменшення. Він також не вправі відмовляти споживачу в прийнятті платежу у разі дострокового повернення споживчого кредиту, а також, під страхом нікчемності, встановлювати споживачу будь-яку додаткову плату, пов'язану з достроковим поверненням споживчого кредиту.

У разі порушення споживачем умов кредитного договору у кредитодавця може виникнути право вимоги повернення споживчого кредиту, строк виплати якого ще не настав, або на вилучення продукції чи застосування іншої санкції лише у випадках, прямо передбачених законом (п.10 ст.11), а саме: затримання сплати частини кредиту та/або відсотків щонайменше на один календарний місяць, а за споживчим кредитом, забезпеченим іпотекою, та за споживчим кредитом на придбання житла щонайменше – на три календарні місяці; або перевищення сумою за-

боргованості суми кредиту більш як на десять відсотків; або несплати споживачем більше однієї виплати, яка перевищує п'ять відсотків суми кредиту; або іншого істотного порушення умов кредитного договору. При пред'явленні такої вимоги, а також вимоги про здійснення внесків, строк сплати яких не настав, вона може бути задоволена споживачем протягом тридцяти календарних днів, а за споживчим кредитом, забезпеченим іпотекою, та на придбання житла – шістдесяті календарних днів з дня одержання повідомлення про таку вимогу від кредитодавця. Усунення споживачем протягом цього строку порушення умов кредитного договору погашає вимогу кредитодавця.

Якщо ж кредитодавець у позасудовому порядку або до судового провадження звертається з вимогою про повернення споживчого кредиту або погашення іншого боргового зобов'язання споживача, кредитодавець позбавляється права у будь-який спосіб вимагати будь-якої плати або винагороди від споживача за таке звернення. При цьому кредитодавцю, зокрема, забороняється без згоди споживача або без одержання відповідного судового рішення вилучати у нього будь-яку продукцію.

До договорів про надання споживчого кредиту застосовуються положення про несправедливі умови. Кредитодавець не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими. Умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Перелік несправедливих умов, що міститься в ч.3 ст.18 ЗУ «Про захист прав споживачів», не є вичерпним. У випадку визнання положення договору несправедливим, включаючи ціну договору, воно може бути змінено або визнано недійсним. Положення, що було визнано недійсним, вважається таким з моменту укладення договору.

Разом з тим звертає на себе увагу, що правовий статус споживача не завжди надає йому переваги перед іншими учасниками грошових зобов'язань. Прикладом такої «дискримінації» фізичної особи є Закон України «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань» [12], яким встановлено, що платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін, обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня. Як зазначив Конституційний Суд України у рішенні від 11.07.2013р. № 7-рп/2013 [13], обмеження пені у грошових зобов'язаннях подвійною обліковою ставкою Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня, поширюється на правовідносини, суб'єктами яких є лише підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності (підприємці). З наведеного слідує, що норми Закону України «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань», щодо встановлення обмеження пені у грошових зобов'язаннях подвійною обліковою ставкою Національного банку України, не поширюються на відносини за участю платників – фізичних осіб.

Відсутність імперативного обмеження розміру відповідальності може і, в багатьох випадках, призводить до внесення до змісту кредитних договорів умов, що передбача-

ють значно вищі, чим встановлено вказаним Законом, межі відповідальності платників – фізичних осіб, ставлячи позичальників у досить скрутне фінансове становище. Таку ситуацію не можна вважати справедливою. Звичайно, і в цих випадках існують відповідні правові обмеження, встановлені, наприклад, ч.3 ст.551 ЦК України, відповідно до якої розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення. На думку Верховного Суду України, суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), що підлягає стягненню, враховуючи при цьому, зокрема, занадто високий її розмір, порівняно зі збитками споживача, ступінь виконання зобов'язання, майновий стан сторін, їх майнові та інші інтереси, що заслуговують на увагу. Суд може прийняти рішення про зменшення розміру неустойки як за власною ініціативою, так і за клопотанням відповідача, однак в останньому випадку відповідач, що звертається з клопотанням, повинен довести наявність підстав для зменшення неустойки [14; 37]. Недоліком цього є те, що зменшення розміру неустойки в конкретному випадку – це право суду.

Водночас Конституційний Суд України з цього приводу зауважив, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у п.6 ст.3, ч.3 ст.509 та ч.ч.1 та 2 ст.627 ЦК України засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невідряданих додаткових прибутків кредитором. З огляду на приписи ч.4 ст.42 Конституції України, участь у договорі споживача як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, звужує дію принципу рівності учасників цивільно-правових відносин та свободи договору. Тому у договорах про надання споживчого кредиту щодо сплати споживачем пені за прострочення у поверненні кредиту Конституційний Суд України рекомендував Верховній Раді України законодавчо врегулювати питання щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання позичальниками-фізичними особами грошових зобов'язань у відносинах споживчого кредитування.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що фізичні особи займають особливе місце серед споживачів фінансово-кредитних послуг, що визначає їх більш привілейований правовий статус щодо забезпечення реалізації їх прав та інтересів. Застосування спеціальних правових норм і, в першу чергу, ст.11 ЗУ «Про захист прав споживачів» до споживачів фінансово-кредитних послуг дозволяє у значній мірі забезпечити їх захист у вказаних відносинах.

Література:

1. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001р. – Офіційний вісник України. – 2001. – № 32. – Ст. 1457.

2. Управління розвитком ринків фінансових послуг [Текст]: Монографія / наук. ред. та кер. авт. кол. д-р екон. наук, проф. Н. М. Внукова. – Х.: АдВА. – 2009. – 196 с.
3. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів із зобов'язань, що виникають із договорів та інших правових чинів / лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.09.2012р. №10–1390/0/4–12 // Юридичний вісник України. – 2012. – № 44. – вклад. – С. 26-30.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40. – Ст.356.
5. Зверева О.В. До питання про взаємодію норм цивільного та господарського права, спрямованих на забезпечення прав споживачів [Текст] / Зверева О.В. // Вісник господарського судочинства. – 2008. – №1. – С.152 – 157.
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991р. № 1023–ХІІ (в ред. Закону України від 1.12.2005р. №3161–ІV.) – Офіційний вісник України. – 2006. – №1–2. – Ст.1.
7. Вовк В.Я., Хмеленко О.В. Кредитування і контроль: Навч. посіб. [Текст] / В.Я.Вовк, О.В.Хмеленко – К.: Знання. – 2008. – 463 с.
8. Узагальнення судової практики розгляду цивільних справ, які виникають з кредитних правовідносин (2009 – 2010 роки): / лист Верховного Суду України: від 07.10.2010р. // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 11. – С.16 – 35.
9. У справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) / рішення Конституційного Суду України від 10.11.2011р. №15–рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – №1. – С. 23 – 31.
10. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7.12.2000р. №2121–ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст.30.
11. Кравченко Л.М. Державний захист прав громадян як споживачів фінансових послуг / Л.М. Кравченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – №4. – С. 143–146.
12. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996р. №43/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №5. – Ст.28.
13. У справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: рішення Конституційного Суду України від 11.07.2013р. № 7–рп/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – №57. – Ст.2062
14. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009 – 2012 рр.): лист Верховного Суду України від 1.02.2012р. // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 1. – С. 28 – 37.

Янишен В. П. Особенности правового статуса физических лиц-потребителей финансово-кредитных услуг

Аннотация. Статья посвящена исследованию правового статуса физических лиц-потребителей в финансово-кредитных отношениях и выделению его особенностей.

Ключевые слова: финансовые услуги, потребитель, права потребителя, потребительский кредит, договор о предоставлении потребительского кредита.

Yanishen V. The features of the legal status of individuals – the financial and credit services consumers

Summary. The article investigates the legal status of individuals – the consumers of financial and credit services and its features.

Key words: financial services, consumer, consumer rights, consumer credit, consumer credit contract.